

Per-Arne Bodin

I GRÄNSLANDET MELLAN KULTUR OCH VERKLIGHET. OM WISŁAWA SZYMBORSKAS POESI

Den polska skaldinnan Wisława Szymborskas dikter handlar framför allt om den moderna människans förhållande till den västerländska kulturen och civilisationen. Dikter som direkt handlar om medmänskliga relationer - kärlek, sorg, saknad, ensamhet - förekommer naturligtvis också ofta. Däremot är rena naturskildringar sällsynta i hennes poesi, och om naturen är närvarande fungerar den i huvudsak som bildled i en metafor där sakledet utgörs av människan och hennes kultur. Det är allt detta som fått den polska kritiken att karakterisera Szymborska som en "kulturpoet", en definition som för övrigt skulle kunna gälla en hel generation polska efterkrigspoeter¹, som mycket intensivt och medvetet spelar med den västerländska kulturtraditionen, förutom Szymborska till exempel Zbigniew Herbert och Tadeusz Różewicz.

Avsikten med föreliggande artikel är att försöka klargöra förhållandet mellan människan och hennes kulturarv som det framgår i Szymborskas poesi. Jag skall i mina analyser framför allt utgå från fyra dikter, "Wrażenia z teatru", "Życie na poczekaniu", "Pomyłka" och "Dwie małpy Bruegla", men även diskutera andra dikter.

"Wrażenia z teatru" är en av den polska skaldinnans många teaterdikter. Liksom i så många andra dikter väljer hon en originell infallsvinkel, ett originellt perspektiv - hon berättar inte om själva föreställningen, utan om skådespelarna som efter pjäsens slut kommer ut på scenen för att tacka för applåder. Den första strofen börjar med ett emfatiskt konstaterande:

Najważniejszy w tragedii jest dla mnie akt szósty

För henne är den stora upplevelsen som hon bär med sig hem att skådespelarna kommer fram för att tacka för applåder, att de som dött i tragedin plötsligt står upp, att fienderna plötsligt håller varandra i handen, att de som spårlöst försvunnit kommit till rätta.

Teatern blir en biblisk uppståndelsescen på Yttersta domen - och detta ögonblick är ju faktiskt Yttersta domen - publikens dom över föreställningen². Men denna Yttersta dom är i grunden något positivt, det är en uppståndelse till det verkliga livet, något som sammansmäl-

ter med en annan biblisk allusion i dikten, nämligen till Jesajas profetia om fredsriket (Jes. 11):

Ukłony parzyste:
wściekłość podaje ramię łagodności,
ofiara patrzy błogo w oczy kata,
buntownik bez urazy stąpa przy boku tyrana.

Denna bild av Yttersta domen skiljer sig oerhört mycket från hur en annan modern polsk poet - Zbigniew Herbert - har behandlat detta motiv i sin kända dikt "U wrót doliny", där Yttersta domen står för döden i förintelselägrat liksom också i allmänhet för mänsklig likgiltighet och känslokyla.

Vad som griper skaldinnan är alltså inte dramat självt som avfärdas som "tragedins tirader", utan det mänskliga livet som inneslutes, som inramas av scenen, kontrasten mellan tragedin och teaterbyggnaden å ena sidan och livet självt å den andra.

Livet betyder möjlighet till försoning, men också till fortsättning, dramat har ett slut, men livet går vidare:

Niepoprawna gotowość rozpoczęcia od jutra na nowo.

Men allra mest gripande för skaldinnan är inte heller detta utan när verkligheten, vardagslivet, tränger in på scenen, någon famlar efter en blomma, någon tar upp ett svärd när ridån faller för sista gången:

Ale naprawdę podniosłe jest opadanie kurtyny
i to, co widać jeszcze w niskiej szparze:
tu oto jedna ręka po kwiat spiesznie sięga,
tam druga chwyta upuszczony miecz.

Den reningseffekt som tragedin skall ha enligt Aristoteles - katharsiseffekten - uppkommer då inte under själva pjäsen utan finns utanför den. Det är den enkla mänskliga handlingen och inte den inlärda gesten eller repliken som leder till detta resultat:

Ale naprawdę podniosłe jest opadanie kurtyny
i to, co widać jeszcze w niskiej szparze:
to oto jedna ręka po kwiat spiesznie sięga,
tam druga chwyta upuszczony miecz.
Dopiero wtedy trzecia, niewidzialna,
spełnia swoją powinność:
ściska mnie za gardło.

I dikten kommer teaterpjäsen som sådan inte att stå för konst utan konstgjordhet, men däremot uppnås den

känslögripande effekten just i skärningspunkten mellan det mänskliga livet och kulturen, och det är just i denna skärningspunkt som mycket av Szyborskaskas poesi utspelas. Den estetiska upplevelsen uppstår - liksom i viss modern konst - genom att kulturens artefakter sammanställs med föremål från det mänskliga livets vardag och från livet självt. Gesten att ta upp en tappad blomma får sin fulla effekt mot bakgrund av tragedins tirader och inramad av rampen och den fallande ridån. Verkligheten, den mänskliga rörelsen, stiger in på teaterscenen och dramat går in i verkligheten, in i den sjätte akten.

Szyborskaskas inställning till konsten skulle här kunna kallas antiromantisk - det är verkligheten och inte konsten som griper människan. Dikten är också ett för-svar för nu och idag mot historien och evigheten:-

Deptanie wieczności noskiem złotego trzewiczka.

Här skulle man också kunna se ett avståndstagande från Szyborskaskas sida till sina allra tidigaste diktsamlingar som innehöll dikter där skaldinnan med stort retoriskt patos försvarade den marxistiska historiesynen³. "Wrażenia z teatru" liksom hennes senare författarskap som helhet kan ses som en polemik mot hennes ungdomspoesi. Detta fenomen möter vi också hos flera andra polska efterkrigsförfattare med ett marxistiskt förflutet, till exempel hos Kazimierz Brandys, Tadeusz Konwicki och Sławomir Mrożek, vilka alla i sin senare produktion vänt sig mot olika tankar som de uttryckt i sina ungdomsverk.

Samtidigt är ju också teatern och verkligheten på teaterscenen i sin tur innesluten i Szyborskaskas dikt med dess - om man så vill - sex strofer motsvarande pjäsens sex akter. Dikten ställer därför också indirekt frågan om poesins berättigande och om vilken poesi som det är meningsfullt att skriva, en fråga som de polska poeterna ställde sig efter andra världskrigets fasor och katastrofer. Poesin skall vara inramad verklighet men samtidigt gå utanför ramarna, det är det svar jag tror att vi kan finna på frågan om poesins mening i Szyborskaskas egna verk.

Szyborskaska har i sin poesi intresserat sig för medeltiden, en tid då man tänkte sig just mänsklighetens historia som ett antal akter i en teaterpjäs där sjätte akten liksom i denna dikt stod för den aktuella verkligheten⁴.

Tanken på livet som en teaterpjäs återkommer flera gånger i Szyborskaskas poesi. I "Buffo" jämför skaldinnan sitt liv inte med en tragedi utan fastmer med en buffa-

opera. Här är rollerna ombytta - här står diktens jag på scenen och sitter inte i salongen. Publiken får här stå för det grunda och livlösa, men samtidigt också det lugna och harmoniska:

A potem się pokłoniemy
i to będzie farsy kres.
Spektatorzy pójda spać
ubawiwszy się do łez.

Också här är det gränssituationen, slutet på skådespelet, som är peripetin. "Vi", skådespelarna, kan inte leva publikens lugna liv utan strävar efter det evigt karnevaleska:

A my wiecznie jacyś tacy,
a my w czapkach z dzwoneczkami,
w ich dzwonięcie barbarzyńsko
zasłuchani.

Livet skall inte vara som ett klassiskt drama i fem akter, utan en buffonad, en improvisation. Här i denna dikt har vi tanken på teatern som går utanför sina ramar och blir lek och karneval men också livet som blir teater.

I "Życie na oczekaniu" tänker sig skaldinnan också livet som en teaterpjäs, det är bara det att diktens jag kommer in på scenen utan att ha haft möjlighet att repetera och utan att ens veta vilken pjäs hon spelar med i. Improvisationen har här blivit en mardröm. Hon kommer in på scenen likt huvudpersonen i Boris Pasternaks kända dikt "Hamlet", med samma allvar, med samma insikt om att spelet gäller liv och död men också med samma identifikation med den lidande Kristus som i denna allusion till Långfredagen:

A tu już piątek nadchodzi z nie znanym i sceniaruszem.

Skillnaden mellan de två dikterna är att huvudpersonen i Szymborskas dikt inte vet vad hon skall göra eller borde göra, vilken replik hon förväntas skall yttra. Detta är den verkliga tragedin, men det är också det som är livet, menar skaldinnan:

Nie znam roli, którą gram.
Wiem tylko, że jest moja, niewymienna.

Att leva betyder att inte vara förberedd, att inte ha någon inlärd läxa, att gå utanför rollen - men om man ändå spelar någon roll skall det vara buffans burleskeri och improvisation och inte det klassiska dramat med dess vältalighet och logik. Häri ligger den viktigaste skillnaden mellan huvudpersonen i Pasternaks dikt som fortfarande

de lever i ett kristet livsmönster och vet att han bör handla efter det, även om han tvekar och vet att det är svårt, och den moderna människan från Szymborskas dikt som är utan religion och som måste handla efter sin egen fattiga förmåga och improvisera så gott hon kan.

När man inte är förberedd, då gör man misstag. Om misstaget handlar också Szymborskas dikt som just har titeln "Pomyłka". Den berättar om en person som ringer efter hjälp en natt och kommer fel och hamnar på ett tavelgalleri, där det inte finns någon som svarar. En kontrast uppbyggs mellan människan som troget väntar på svar och på att få hjälp och de döda, orörliga, likgiltiga gestalterna på tavlorna. Den som lever gör däremot misstag, ringer fel, något som fastslås i en ordspråksliknande sentens som avslutar dikten: "Żyje, więc się myli".

Galleriet och dess tavlor karakteriseras med en rad negativa ord och uttryck som man skulle kunna sammanfatta som tomhet, likgiltighet, tystnad.

Diktens effekt uppnås här genom spänningen mellan konsten och det enkla vardagliga människolivet, den enkla handlingen att ringa fel. Szymborska är här, liksom i många andra av sina dikter, vardagslivets besjunge och försvarare mot livlöshet och förstening. Det finns något av en kåserande ton i hennes dikter, och det moderna kåseriets kännemärke är framför allt att sätta vardagen i förgrunden.

Vad som ger teatern liv är att den till slut går utanför sina ramar, utanför de fem akterna, utanför det fasta normsystemet. Tavlornas figurer förblir däremot likgiltiga, de kan inte stiga ut ur sina ramar och kan därför inte heller betyda något för människorna.

I dikten "Pomyłka" är det ramen - de första och sista raderna - som beskriver livet, medan diktens mitt-del avbildar det livlösa tavelgalleriet.

Szymborska har skrivit flera andra museidikter och en av dessa har helt enkelt titeln "Muzeum". Vad som här, liksom i "Pomyłka", skrämmar skaldinnan är den förgångna kulturens livlöshet men också inför själva det historiska perspektivets väldighet står skaldinnan i skräck:

Są talerze, ale nie ma apetytu.
Są obrączki, ale nie ma wzajemności
od co najmniej trzystu lat.

Föremålen, kulturen har bara ett värde när det finns en kontakt, en dialog med livet och människorna⁵. Livet upplevs emellertid i sin fullhet mot bakgrund av museifö-

remälens livlöshet, liksom den varma mänskliga känslan och den enkla naturliga rörelsen uppfattas i hela sin betydelse när de kontrasteras mot tomheten i tragedins tirader, som i den först analyserade dikten.

Szyborska vänder sig mot en historiserande livsuppfattning och ställer sig på nutidens och vardagens sida. Också i dessa museidikter har vi kanske en reaktion mot hennes tidigare marxistiska världsåskådning med dess stora historiska perspektiv. Szyborska förnekar naturligtvis inte det västerländska kulturarv som hon i så hög grad arbetar med i sina dikter men hon polemiserar mot vissa drag i det, liksom hennes samtida Zbigniew Herbert har gjort och kanske i ännu högre grad. Hon försöker att skilja ut den levande kulturen från den döda, den kultur som kan stiga ut ur sina ramar från den som inte har den förmågan.

Szyborskaskas poesi är i högsta grad metakulturell, den handlar på ytan om teaterföreställningar, om tavlor och andra av kulturens manifestationer. I en dikt jämför hon livet med en bok, en annan dikt är uppbyggd som en recension av en diktsamling och så vidare.

Dikten "Dwie małpy Bruegla" är ett utmärkt exempel på detta samspel mellan kultur och verklighet. Här möter vi för ovanlighetens skull ett landskap, naturen, men det är betecknande nog för Szyborska inte ett verkligt landskap utan landskapet i Bruegels kända tavla. Skaldinnan jämför här erfarenheten av att uppnå mognad, att bli vuxen, med stämningen i tavlan med de två aporna som sitter fastkedjade i ett öppet fönster. Här står landskapet för friheten, rörligheten och livet:

za oknem fruwa niebo
i kąpie się morze.

Rummet med de fastkedjade aporna står däremot för livlöshet och förstening.

Ramens betydelse framgår också i denna dikt, där det egentligen finns två olika ramar. Diktens jag betraktar en tavla, som implicit har en ram, medan jaget och aporna tittar ut genom en annan ram - fönsterramen. Aponas tragedi är att de inte kan överskrida ramen, inte komma ut ur rummet, vilket också är den tragedi som den mogna människan råkar ut för, menar skaldinnan. Att leva betyder också här att vara osäker, att göra misstag:

Zdaję z historii ludzi.
Jąkam się i brnę.

Det som sedan finns innanför denna andra ram är det som inte har någon ram, det vill säga naturen. Ramens betydelse för Szymborskas poesi framgår också av att fönsterramen används som omslagsbild till en av hennes böcker⁶.

I en annan dikt som beskriver en tavla - "Kobiety Rubensa" - finns också tanken på ramen. Skaldinnan ömmar här för alla magra kvinnor som inte fått komma med på hans tavlor, som avbildar enbart tjocka kvinnor:

Ich chude siostry wstały wcześniej,
zanim się rozwidniło na obrazie
I nikt nie widział, jak gęsiego szły
po nie zamalowanej stronie płótna.

De magra kvinnorna har stigit upp och gått iväg från tavlan. Också i dessa två dikter försvarar Szymborska det enkla mänskliga mot det döda och förstenade eller, som här i den sista dikten, det konstgjorda och onaturliga. Vad hon kritiserar är här också den vackra formen utan det mänskliga innehållet.

Människan kan göra fel, allt kan hända i livet är en tanke som ständigt upprepas i hennes poesi. Livet är oupprepbart, inte repeterat, inte inlärt till skillnad från konsten och kulturen. Allt kan förändras genom en slump i livet. Om detta handlar dikten "Wszelki wypadek". Ingenting i livet händer två gånger slås fast i dikten "Nic dwa razy":

Nic dwa razy się nie zdarza
i nie zdarzy. Z tej przyczyny
zrodziliśmy się bez wprawy
i pomrzemy bez rutyny.

Det finns i hennes dikter en förändringens och det enda ögonblickets estetik:

Jesteś - a więc musisz minąć.
Miniesz - a więc to jest piękne.

Det är alltså igen det mänskliga som står i förgrunden i hennes poesi. I dikten "Odkrycie" som handlar om en av den västerländska kulturens mest uppburna manifestationer - de naturvetenskapliga upptäckterna - förklarar skaldinnan att det snarare är människan som gör upptäckterna och hennes känslor som hon tror på och inte på upptäckterna själva:

Wierzę w wielkie odkrycie.
Wierzę w człowieka, który dokona odkrycia.
Wierzę w przestrach człowieka, który dokona odkrycia.

Dikten "Jaskinia" handlar om en urtidsgrotta, där det inte finns något spår kvar av människorna som en gång levde där och inte heller några grottmålningar. Men ändå griper denna grotta skaldinnan därför att det inte är ett ingenting vilket som helst som hon ser på väggen, utan ett ingenting i relation till människorna som en gång funnits där. Väggmålningarna kunde ha funnits här, men de blev aldrig gjorda:

Nic - ale nic zaległe
 po dżugim oporze
 pochylonego łba.
 A więc Nic Pięknie.
 Godne dużej litery.

Till och med den tomma mängden, för att använda mängdlärans språk, kan uttrycka en djupt mänsklig känsla, något som tragedins tirader misslyckas med att göra. Här är det inte fråga om att konstverket går utanför sina ramar - hela innehållet finns utanför den vägg som egentligen skulle ha varit plats för målningen, konsten finns här bara som en potentiell, icke utförd möjlighet. Den mänskliga relationen till den tomma mängden, den tomma väggen, ger den en estetisk effekt som inte tavlorna på tavelgalleriet lyckades med. Szymborska söker dialogen mellan kulturen och människan.

Vi har här i en rad dikter kunnat lägga märke till hur det verkliga innehållet funnits mer eller mindre utanför artefakten. Men detta innehåll är ju sedan i sin tur inneslutet i en annan artefakt - Szymborskas egna dikter. Denna opposition mellan verklighet och dikt på ett högre plan är alltså en av spänninggivarna i Szymborskas poesi.

Vad som skrämmer skaldinna är, förutom livlösheten, de stora historiska perspektiven men också de stora kvantiteterna - en av hennes diktsamlingar har just titeln "Wielka liczba" och titeldikten handlar om problemet att kunna känna medlidande för miljoner lidande. De stora talen gör dem till en abstraktion. Också här kan vi uppleva en polemik mot hennes tidigare marxistiska livsåskådning, där just tankarna på massornas roll är så betydande.

Det som är negativt för skaldinnan är det som inte kan öppna sig, inte bli något mer än sig självt. I dikten "Kamień" sammanfattar hon stenens negativa karaktärsdrag som "Nie ma drzwi", något som kanske i en ännu mer överförd betydelse skulle kunna sammanfatta den negativa polen i Szymborskas poesi.

Kraftområdet i Szymborskas poesi finns alltså i gränsområdet mellan människan, kulturen och den västerländska civilisationen. Här ställer hon frågor om moral och livets mening. Vistelsen i detta gränsland ger också ett nytt friskt perspektiv på tillvaron. Hon ifrågasätter vissa drag av vårt eget kulturarv som i sig har en så oerhört stor betydelse i hennes dikts väv. Men framför allt är hennes dikter ett ställningstagande för det enkla, det naturligt mänskliga, mot allt som är kallt, stelt och dött.

NOTER

1. Julian Rogoziński, "... Nie starczy ust...", *Debiuty poetyckie 1944-1966*, Warszawa 1972, s. 240.
2. Adam Zagajewski ser hela Szymborskas poesi som en Yttersta dom i artikeln "Poezja Swobody", *Drugi oddech*, Warszawa 1978, ss. 108-117.
3. För en diskussion om Szymborskas tidigaste diktsamlingar se Artur Sandauer, "Pogodzona z historią (Rzecz o Wisławie Szymborskiej)", *Zebrane pisma krytyczne*, t. 1, Warszawa 1981, ss. 406-433.
4. Under medeltiden tänkte man sig historien som ett drama indelat i sex akter motsvarande skapelsens sex dagar. Se S. S. Averincev, *Poëtika rannevizantij-skoj literatury*, Moskva 1977, s. 100.
5. Detta sökande efter dialog har Jerzy Kwiatkowski sett som ett inflytande från existentialismen. Se "Błazen i Hiob" *Klucze do wyobraźni*, Warszawa 1964, s. 249.
6. Wisława Szymborska, *Wybór wierszy*, Warszawa 1979.